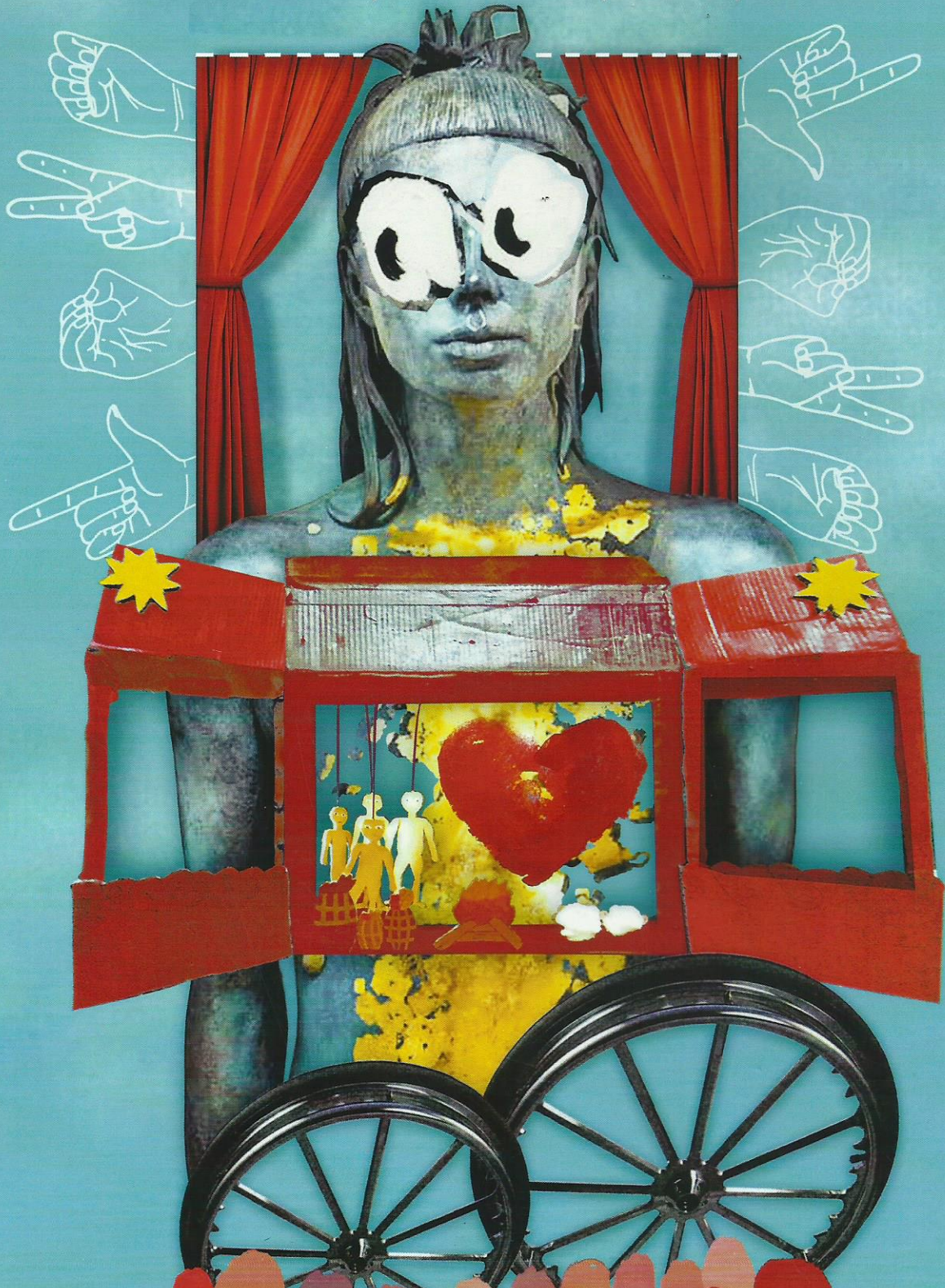

εκπαίδευση & θέατρο

τεύχος
20
2019

Περιοδική έκδοση για την προώθηση του θεάτρου,
του Εκπαιδευτικού Δράματος, του θεατρικού παιχνιδιού
και των άλλων παραστατικών τεχνών στην εκπαίδευση

ένθετο
θέατρο & αναπηρία

Οι παραστασιακές σπουδές στην Αμερική

Διαφαινόμενες προεκτάσεις στην εκπαίδευση εκπαιδευτικών

Βασιλική Ρήγα, Αντιγόνη Παρούση

Περίληψη

Οι «παραστασιακές σπουδές» (performance studies) εμφανίζονται ως ακαδημαϊκό αντικείμενο στην Αμερική του 1980 και έκτοτε αναπτύσσονται και διαδίδονται στον χώρο των πανεπιστημίων χωρίς κάποια ευδιάκριτη κατεύθυνση/ένταξη. Στο κείμενο που ακολουθεί διερευνούμε την εξάπλωση του αντικείμενου αυτού και την έκταση που έχει καταλάβει (γεωγραφικά, θεσμικά και θεωρητικά) στην αμερικανική τριτοβάθμια εκπαίδευση, προκειμένου να διαβλέψουμε το μέλλον του. Επιχειρούμε επίσης μια πρώτη εκτίμηση για τη σχέση που μπορεί να έχει αυτό το αντικείμενο με τις σπουδές στα ελληνικά πανεπιστημιακά τμήματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών. Από τα αποτελέσματα της έρευνας προκύπτει ότι οι παραστασιακές σπουδές στην Αμερική έχουν αναπτυχθεί σε προπτυχιακό κυρίως επίπεδο, εστιάζοντας σε γενικότερα ή και σε ειδικότερα ζητήματα θέαματος και επικοινωνίας. Η ανάπτυξη αυτή θεωρούμε ότι τις συνδέει με τη λειτουργία της άτυπης εκπαίδευσης, γεγονός που ίσως επιτρέπει την παρέμβασή τους και στις επιστήμες που ασχολούνται με την τυπική ή μη τυπική εκπαίδευση. Θεωρούμε ότι το βήμα αυτής της μετάβασης προϋποθέτει την αποδοχή ενός μοντέλου που είναι σε θέση να διευκρινίσει τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η επίτευση (performance) εντός του επιστημονικού πεδίου. Το κείμενό μας ολοκληρώνεται με τη συνοπτική παρουσίαση ενός τέτοιου μοντέλου, καθώς και με μια πρώτη ανάλυση που επιχειρεί να διακρίνει σε αυτή τη βάση τις σχέσεις των παραστασιακών σπουδών με τις σπουδές της εκπαίδευσης.

Λέξεις-κλειδιά: παραστασιακές σπουδές, επίτευση, εκπαίδευση εκπαιδευτικών, τέχνες στην εκπαίδευση, άτυπη εκπαίδευση

Εισαγωγή

Οι παραστασιακές σπουδές¹ (ή και σπουδές της επίτευξης) προσφέρονται ως επιστημονικός κλάδος σπουδών σε πανεπιστήμια και κολλέγια της Αμερικής από την αρχή της δεκαετίας του 1980. Η πρώτη επίσημη εμφάνιση των παραστασιακών σπουδών στην ακαδημαϊκή κοινότητα έγινε στη γενέτειρά τους, την Αμερική, το 1980, όταν το Graduate Department of Drama του Tisch School of the Arts του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης μετονομάστηκε σε Department of Performance Studies και τέσσερα χρόνια αργότερα με τη μετονομασία του Department of Oral Interpretation του Northwestern University επίσης σε Department of Performance Studies (Kirshenblatt-Gimblett 2004· Komitee, χ.χ· Τσίχλη, 2008). Αν και η μετονομασία ενός Τμήματος Θεάτρου σε Τμήμα Παραστασιακών Σπουδών φάνηκε λογική σε πολλούς, με πρωτεργάτη τον Richard Schechner, ο οποίος επηρέασε όχι μόνο τον ακαδημαϊκό χώρο αλλά και τον κόσμο των θεατρικών παραστάσεων (Schechner, 2011), η μετάβαση από την προφορική ερμηνεία στις παραστασιακές σπουδές δημιούργησε πολλά ερωτηματικά στον ακαδημαϊκό χώρο (Jackson, 2004· Pelias & Van Oosting, 1987).

Παρά όλες τις επιφυλάξεις, πολλά πανεπιστήμια από τότε, σε διάφορες πολιτείες² της Αμερικής, υιοθέτησαν αρκετά γρήγορα τον όρο «Performance Studies», ιδρύοντας ομώνυμα τμήματα, μετονομάζοντας ή συγχωνεύοντας άλλα ή ανασυγκροτώντας τις Σχολές τους. Δημιουργήθηκαν προπτυχιακά, μεταπτυχιακά και διδακτορικά προγράμματα σπουδών, εκδόθηκαν περιοδικά και βιβλία και οργανώθηκαν διεθνή συνέδρια, συζητώντας για τις μελλοντικές κατευθύνσεις και τις διεπιστημονικές συνδέσεις των παραστασιακών σπουδών. Σήμερα συναντάμε τμήματα όπου συνυπάρχουν οι παραστασιακές σπουδές με το θέατρο, τον χορό, την επικοινωνία και τη ρητορική, όπως, για παράδειγμα, το Department of Theater, Dance, and Performance Studies του University of California Berkeley, το Department of Speech Communication, Rhetoric & Performance Studies του Hofstra University και το Communication and Performance Studies Department του Northern Michigan University.

Ο θεωρητικός προσανατολισμός των νέων αυτών τμημάτων πλαισιώθηκε από θεωρίες και μεθοδολογίες δανεισμένες από τα πεδία της κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας, του θεάτρου, της λαογραφίας και του λαϊκού πολιτισμού, της επικοινωνίας και της λογοτεχνίας (Pelias & Van Oosting, 1987). Κοινός τόπος και συνδυκτικός κρίκος όλων των πεδίων ήταν το ενδιαφέρον τους για την έννοια της επίτευξης (performance), η οποία άρχισε να κατακτά κεντρική θέση στην ανθρώπινη ιστορία (Schechner, 1976) και χρησιμοποιήθηκε για τη μελέτη ενός ευρέος φάσματος συμπεριφορών, μέσω και πολιτισμών, με τη χρήση πολλαπλών προσεγγίσεων (Kirshenblatt-Gimblett, 2007) στα διάφορα επιστημονικά πεδία. Αν και η επίτευξη είναι μια αρχαία ανθρώπινη δραστηριότητα και υπάρχει από τότε που υπάρχουν άνθρωποι, όπως επισημαίνει η Taylor (2003), η διερεύνησή της ως αντικείμενο μελέτης με τη σημερινή της μορφή είναι σχετικά πρόσφατη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και η Madison (1999), η επίτευξη είναι παντού στις μέρες με συνέπεια τη φαινομενικά αυξανόμενη ασάφεια της έννοιας. Τελικά, το πεδίο μελέτης των παραστασιακών σπουδών επεκτάθηκε σε τέτοιο βαθμό στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση της Αμερικής, με αποτέλεσμα να πυροδοτηθεί μεγάλη συζήτηση για τον ακριβή προσδιορισμό, την επιστημονικότητα και το μέλλον του.

Παρόλο που μέχρι σήμερα συνεχίζεται αυτή η συζήτηση στην αμερικανική ακαδημαϊκή κοινότητα, και το γνωστικό αντικείμενο των παραστασιακών σπουδών κάνει την εμφάνισή του και σε νέα τμήματα (Αγγλικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, Ιστορίας, Μουσικολογίας, Κινηματογράφου, Αρχιτεκτονικής), προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με την εξάπλωση του πεδίου και την έκταση που έχει καταλάβει (γεωγραφικά, θεσμικά και θεωρητικά) στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, προκειμένου να διαβλέψουμε το μέλλον του. Για να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά, επιλέξαμε να επικεντρωθούμε στον τρόπο που οι πανεπιστημιακοί (καθ)ορίζουν το πεδίο των παραστασιακών σπουδών μέσα από τα προγράμματα σπουδών, τις περιγραφές των μαθημάτων, τη στοχοθεσία, τις θεωρητικές αναφορές και τα συγγράμματα, τη μεθοδολογία διδασκαλίας και τις πρακτικές που χρησιμοποιούν στην ακαδημαϊκή πράξη.

Επιπλέον, με δεδομένο το δικό μας ενδιαφέρον για τον χώρο της εκπαίδευσης, επιχειρούμε να υποθέσουμε πιθανές εκδοχές της σχέσης των παραστασιακών σπουδών μαζί του. Και αυτό βήμα έχοντας εντοπίσει ρητές αναφορές συνύπαρξης των παραστασιακών σπουδών με τις επιστήμες της εκπαίδευσης, ούτε στο πανεπιστημιακό πλαίσιο της Αμερικής ούτε σε αυτό της Ελλάδας, την ίδια στιγμή που τα πεδία της Εκπαίδευσης στις Τέχνες (Arts Education) και των Τεχνών στην Εκπαίδευση (Arts in Education) καλλιεργούνται και προωθούνται διεθνώς (Atkinson, 2018· UNESCO, 2006, 2010) στον χώρο της γενικής εκπαίδευσης, καταλαμβάνοντας σταδιακά όλο και περισσότερο χώρο στις αντίστοιχες πανεπιστημιακές σπουδές, τουλάχιστον στην Ελλάδα (Λενακάκης & Παρούση, 2019).

Η διερεύνηση του πεδίου των παραστασιακών σπουδών

Οι πανεπιστημιακοί, ως ερευνητές του πεδίου, καθορίζουν το μέλλον του εκπαιδευόντας τους μελλοντικούς επαγγελματίες των παραστασιακών σπουδών. Αποφασίσαμε να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο περιγράφουν, δηλαδή επικοινωνούν το ακαδημαϊκό αντικείμενο των παραστασιακών σπουδών στους φοιτητές τους. Στην πρώτη φάση της έρευνας,³ εντοπίσαμε όλα τα πανεπιστήμια και τα κολλέγια (τεταρτοετούς φοίτησης) στην Αμερική τα οποία περιελάμβαναν στο πρόγραμμα σπουδών τους τις παραστασιακές σπουδές, είτε ως διακριτό μάθημα είτε ως τίτλο σπουδών. Η αναζήτηση έγινε διαδικτυακά, με τη βοήθεια των πιο γνωστών μηχανών αναζήτησης με μονάδα ανάλυσης το «performance studies», αλλά και μέσα από τους συλλόγους και τις οργανώσεις των παραστασιακών σπουδών. Στη συνέχεια, μελετήθηκαν τα προγράμματα των τριών κύκλων σπουδών και το περιεχόμενό τους κωδικοποιήθηκε και οργανώθηκε σε κατηγορίες με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα (Miles & Huberman, 1994), προκειμένου να αναδειχθούν τα σημαντικά χαρακτηριστικά τους (Κόμης & Εργαζάκη, 2010).

Οι κατηγορίες που προέκυψαν κατά την κωδικοποίηση αφορούσαν τη γεωγραφική κατανομή και τη διασπορά των πανεπιστημίων (πολιτείες της Αμερικής), την κατηγορία του πανεπιστημίου (κρατικό/ιδιωτικό), τη σχολή και το τμήμα στο οποίο φιλοξενούνται τα σχετικά προγράμματα σπουδών, τα προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα, το περιεχόμενο των μαθημάτων σχετικά με τις θεωρίες και τις μεθοδολογίες που χρησιμοποιούν στην ακαδημαϊκή πράξη, τις παιδαγωγικές προσεγγίσεις, τα διδακτικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούν οι διδάσκοντες (βιβλία, συγγράμματα, οπτικοακουστικό υλικό κ.ά.) και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα των μαθημάτων.

Για την οργάνωση, την ταξινόμηση και την κωδικοποίηση των δεδομένων σε κατηγορίες και υποκατηγορίες, τη διασύνδεση των κατηγοριών, την οπτικοποίηση των ευρημάτων της ανάλυσης μέσω σχηματικών απεικονίσεων για την ανάδειξη των σχέσεων ανάμεσα στα δεδομένα (Κόμης & Εργαζάκη, 2010), αξιοποιήθηκε το σύγχρονο λογισμικό ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων NVivo 10. Όπως υποστηρίζουν ο Κόμης και η Εργαζάκη (2010), πρόκειται για ένα λογισμικό το οποίο χρησιμοποιείται ευρέως στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, και ιδιαίτερα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής έρευνας.

Τα αποτελέσματα της έρευνας

Στην Αμερική υπάρχουν πάνω από 3.000 ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τεταρτοετούς φοίτησης. Από αυτά τελικά ένα πολύ μικρό ποσοστό (96 ιδρύματα) περιλαμβάνει στο πρόγραμμα σπουδών του το γνωστικό αντικείμενο των παραστασιακών σπουδών. Τα ιδρύματα αυτά είναι διεσπαρμένα σε 31 πολιτείες της Αμερικής, καλύπτοντας γεωγραφικά το 62% της αμερικανικής επικράτειας. Τα περισσότερα ιδρύματα (πάνω από το 80%) συγκεντρώνονται στις ακτές και τις μεσοδυτικές πολιτείες της Αμερικής, λόγω της γενικότερης διασποράς των πανεπιστημίων σε αυτές τις περιοχές, την πυκνή κατοίκηση, αλλά και τη γενετική συσχέτιση των παραστασιακών σπουδών με το NYU στη Νέα Υόρκη και το Northwestern University στο Σικάγο.

Απαντώντας στο γνωστό ερώτημα του Erin Stiff για το πού (και σε ποιους) ανήκουν οι παραστασιακές σπουδές και για το αν πρέπει να τοποθετούνται και να μελετώνται στο πλαίσιο των θεατρικών, κοινωνικών, πολιτισμικών ή κριτικών σπουδών (Stiff, 2003, σ. 2), τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι ακαδημαϊκές μονάδες και τα προγράμματα των παραστασιακών σπουδών φιλοξενούνται σε Σχολές και Ινστιτούτα Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Επικοινωνίας, Καλών Τεχνών, Θεάτρου και Επιστημών. Πέρα από τα δύο γνωστά τμήματα

(το NYU και το Northwestern University) και ένα επιπλέον στην Πολιτεία του Τέξας (το Texas A&M University), τα οποία έχουν μετονομαστεί αμιγώς σε Τμήμα Παραστασιακών Σπουδών (Department of Performance Studies), η ονοματολογία των υπόλοιπων τμημάτων συνδυάζει κυρίως είτε τις θεατρικές είτε τις επικοινωνιακές σπουδές με τις παραστασιακές σπουδές. Τα υπόλοιπα τμήματα είναι πιο διεισθημονικά, υποδηλώνοντας ότι οι παραστασιακές σπουδές διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο και σε άλλους κλάδους σπουδών, όπως στην αγγλική γλώσσα και φιλολογία, στην ιστορία, στον πολιτισμό, στη λογοτεχνία, στην ανθρωπολογία, στην κοινωνιολογία, στη ρητορική, στον χορό, στη μουσική, στις σπουδές φύλου, στις αμερικανικές σπουδές,

στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και στον κινηματογράφο.

Όσον αφορά τον τύπο του ιδρύματος, διαπιστώσαμε ότι 55 δημόσια και 41 ιδιωτικά ιδρύματα ενδιαφέρονται για τις παραστασιακές σπουδές. Το εύρημα αυτό είναι αρκετά ενδιαφέρον, αν σκεφτούμε ότι υπάρχουν περισσότερα ιδιωτικά από δημόσια ιδρύματα στην Αμερική και ότι τα δύο πρώτα ιδρύματα (το NYU και το Northwestern University), όπου θεμελιώθηκε το πεδίο αυτό, είναι ιδιωτικά. Αναλύοντας περισσότερο τις δύο κατηγορίες των ιδρυμάτων, διαπιστώσαμε ότι τα ιδιωτικά ιδρύματα δεν έχουν ακόμα αναπτύξει αρκετά μεταπτυχιακά προγράμματα στις παραστασιακές σπουδές (μόνο 15 μεταπτυχιακά προγράμματα έναντι 38 στα δημόσια ιδρύματα), ενώ σε προπτυχιακό επίπεδο ο αριθμός προγραμμάτων είναι σχεδόν ίδιος και στις δύο κατηγορίες ιδρυμάτων (39 προγράμματα στα ιδιωτικά και 41 στα δημόσια ιδρύματα). Οι αριθμοί αυτοί δίνουν την εικόνα ανάπτυξης του πεδίου κυρίως στο βασικό επίπεδο σπουδών, ενώ υπολείπεται στο επίπεδο της έρευνας (με 53 μεταπτυχιακά προγράμματα στο σύνολο των ιδρυμάτων), αποτέλεσμα που προκαλεί ερωτήματα σχετικά με την ανάπτυξη και το μέλλον του πεδίου, οικοδομώντας τις δικές του θεωρίες και μεθόδους. Η διαφορά αυτή μεταξύ των δύο κύκλων σπουδών δείχνει επίσης ότι το πεδίο μπορεί να προσεγγίζει πολλούς σπουδαστές στον πρώτο κύκλο σπουδών, λίγοι όμως επιλέγουν να ασχοληθούν ερευνητικά με αυτό.

Αντίστοιχα με τα παραπάνω αποτελέσματα, τα μαθήματα που διδάσκονται σε προπτυχιακό επίπεδο είναι σχεδόν διπλάσια από αυτά του μεταπτυχιακού κύκλου (240 και 128 αντίστοιχα). Το παράδοξο είναι ότι τα περισσότερα μαθήματα και στους δύο κύκλους σπουδών αφορούν την εισαγωγή των φοιτητών στο γνωστικό πεδίο των παραστασιακών σπουδών, ενώ θα ήταν αναμενόμενο τα μεταπτυχιακά μαθήματα να επικεντρώνονταν σε μία εις βάθος διερεύνηση και ανάλυση του πεδίου. Πέρα από τα εισαγωγικά μαθήματα, τα υπόλοιπα συσχετίζουν τις παραστασιακές σπουδές με την επικοινωνία,

τον χορό, τη λογοτεχνία, το θέατρο, τον πολιτισμό, το φύλο, τη μουσική, την πολιτική, την ανθρωπολογία και την ιστορία. Ειδικά στον μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών, έμφαση δίνεται στις θεωρητικές πτυχές της επιτέλεσης, στην κριτική παρουσίαση διαφόρων θεωριών, δανεισμένων από άλλα πεδία, σε παγκόσμια ζητήματα, αλλά και στις διάφορες μεθοδολογίες και στην έρευνα. Από τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται ότι η κριτική εστίαση στις διαφορετικές θεωρίες και μεθοδολογίες που ακολουθούν αρκετοί διδάσκοντες στον δεύτερο κύκλο σπουδών είναι και η πιο σημαντική διάκριση μεταξύ της προπτυχιακής και της μεταπτυχιακής εκπαίδευσης στις παραστασιακές σπουδές.

Μια προσέγγιση για να προσδιορίσουμε και να κατανοήσουμε το πεδίο των παραστασιακών σπουδών και το αν αποτελεί κλάδο επιστήμης είναι ο τρόπος με τον οποίο οι πανεπιστημιακοί το επικοινωνούν, ο τρόπος με τον οποίο ενεργούν/πράττουν. Γιατί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Henry Bial, ο μόνος ορισμός που ισχύει σε όλο τον κόσμο είναι μία ταυτολογία: «performance studies is what performance studies people do». Και παρόλο που όλοι οι ειδικοί των παραστασιακών σπουδών κάνουν προσπάθεια να προσδιορίσουν το πεδίο τους, η κάθε προσπάθεια είναι η ίδια «performative» (Bial, 2004, σ. 1). Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν αυτή την προκλητική φράση του Bial, μιας και οι παραστασιακές σπουδές περιγράφονται στους οδηγούς σπουδών ποικιλοτρόπως, άλλες φορές ως κλάδος, πεδίο, περιοχή, προσέγγιση και άλλες φορές ως αντικείμενο μελέτης, μέθοδος, πρακτική και μέσο. Κάποιες από αυτές τις περιγραφές τονίζουν το «τι είναι» οι παραστασιακές σπουδές και άλλες το «τι κάνουν», δημιουργώντας μια ασάφεια ως προς τον (καθ)ορισμό τους στο πάνελ των ακαδημαϊκών αντικειμένων. Σε πολλές περιγραφές εντοπίσαμε μια έντονη επιμονή να το χαρακτηρίζουν ως σημαντικό, σοβαρό, ουσιαστικό, αυστηρό και ακαδημαϊκό αντικείμενο στην προσπάθεια να «πείσουν» τους μελλοντικούς φοιτητές που θα το επιλέξουν για τη σημαντικότητα και την επιστημονικότητά του.

Αυτό που τονίζουν οι περισσότεροι πανεπιστημιακοί είναι ότι θεωρητικά και πρακτικά το πεδίο αυτό είναι τόσο ευρύ, όπως το έχει χαρακτηρίσει πρώτος ο Richard Schechner (1988), που δύσκολα μπορεί να περιληφθεί μέσα σε στενές ακαδημαϊκές περιγραφές. Ο βασικός λόγος είναι ότι οι παραστασιακές σπουδές, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν δική τους θεωρία, αντλούν και ενσωματώνουν θεωρίες, μεθοδολογίες, πρακτικές και κείμενα από άλλους τομείς. Συχνά παραπέμπουν στη θεωρία της επικοινωνίας, στην κριτική θεωρία και τη θεωρία του θεάτρου. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι περισσότερες

αναφορές αφορούν έννοιες και εργαλεία ανάλυσης από τον χώρο του θεάτρου, της ανθρωπολογίας και της επικοινωνίας, αλλά υπάρχουν συνδέσεις και με άλλες τέχνες και επιστήμες. Βέβαια, σε πολλές περιγραφές των μαθημάτων ήταν αδύνατο να διαχωρίσουμε τη θεωρία από την πρακτική, και αυτή η διπλή εστίαση αντανάκλαται στις μεθοδολογίες, στις πρακτικές εφαρμογές, στα προσδοκώμενα αποτελέσματα και στο εκπαιδευτικό υλικό (συγγράμματα, οπτικοακουστικό υλικό, παραστάσεις) που χρησιμοποιείται στα μαθήματα.

Κοινός άξονας όλων των μαθημάτων είναι οι διαφορετικές προεκτάσεις (πολιτισμικές και κοινωνικές) της έννοιας της επιτέλεσης. Υπάρχουν αναφορές σε διάφορους πολιτισμούς (δυτικούς και μη δυτικούς) και ιστορικές περιόδους (από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα), τονίζοντας τη σημαντικότητα και την παρουσία της επιτέλεσης σε όλα τα στάδια της ζωής του ανθρώπου, αλλά και τη μελέτη πολλών φαινομένων ως μορφές επιτέλεσης (Carson, 2014· Schechner, 1976· Taylor, 2003). Η επιτέλεση αντιμετωπίζεται από τη μια μεριά ως αντικείμενο μελέτης, αλλά από την άλλη παρουσιάζεται ως μέθοδος διερεύνησης, ως τρόπος κοινωνικής ανάλυσης (Schechner, 1988) και παρέμβασης στον κόσμο (Conquegood, 2002). Χρησιμοποιώντας την επιτέλεση ως έναυσμα, θίγονται σύγχρονα θέματα, όπως, για παράδειγμα, η κρίση και η επίλυση συγκρούσεων, οι διαπροσωπικές σχέσεις και η παγκοσμιοποίηση, η διαπολιτισμική επικοινωνία, το φύλο και η σεξουαλικότητα, ο νόμος και η δικαιοσύνη και ο μεταμοντερνισμός.

Οι πανεπιστημιακοί χρησιμοποιούν ποικίλες πηγές και διαφορετικές μορφές εκπαιδευτικού υλικού για την ανάλυση και την κατανόηση των παραστασιακών σπουδών, οργανώνοντας με μη παραδοσιακό τρόπο το πλαίσιο του μαθήματός τους. Πέρα από τα διάφορα θεωρητικά και φιλοσοφικά κείμενα, τα επιστημονικά δοκίμια, τα ερευνητικά άρθρα και τις θεατρικές συλλογές, ισότιμη θέση κατέχουν οι διαλέξεις, οι κριτικές παραστάσεων, τα θεατρικά σενάρια, η ποίηση, η λογοτεχνία και οι ειδήσεις.

Το εκπαιδευτικό υλικό δεν περιορίζεται μόνο σε έντυπο, αλλά κυρίαρχο ρόλο έχουν και οι διάφορες εκδηλώσεις και παραστάσεις, οι κινηματογραφικές προβολές, τα αντικείμενα τέχνης, τα ντοκιμαντέρ και τα μουσικά αποσπάσματα, προκειμένου οι φοιτητές να μελετήσουν, να αναλύσουν και να δημιουργήσουν διαφοροποιημένα είδη επίτευσης. Αυτό το καλειδοσκόπιο πηγών επιβεβαιώνει την άποψη της Madison (1999) ότι η επίτευση είναι παντού, ενώ παράλληλα προσθέτει άλλη μία δυσκολία στους διδάσκοντες για το ποια σημαντικά στοιχεία θα συμπεριλάβουν στο ακαδημαϊκό περιγράμμα του μαθήματος και τελικά τι θα πρωτοδιδάξουν.

Το μέλλον των παραστασιακών σπουδών

Σαραντα χρόνια έπειτα από την εμφάνιση των παραστασιακών σπουδών ως πεδίο διδασκαλίας και έρευνας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση της Αμερικής, φαίνεται από τα αποτελέσματα της έρευνας ότι ο κλάδος αυτός δεν έχει αναπτυχθεί ισόρροπα σε όλες τις πολιτείες της Αμερικής, αλλά παραμένει περιορισμένος κυρίως σε αυτές που συνδέονται με τη βιομηχανία του θεάματος, όπως είναι η Καλιφόρνια (με 15 πανεπιστήμια που προσφέρουν σπουδές στον κλάδο αυτό) και η Νέα Υόρκη (με 9 πανεπιστήμια). Το συμπέρασμα αυτό δεν μας εκπλήσσει, γνωρίζοντας τη σχέση της αμερικανικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με τους φορείς της παραγωγικής διαδικασίας. Η οργάνωση των προγραμμάτων σπουδών στην Αμερική με πρωταρχικό κριτήριο τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, ώστε το πανεπιστήμιο να προωθήσει την οικονομική ανάπτυξη, μπορεί να αποτελεί έναν από τους λόγους για τον οποίο δεν έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα η έρευνα στο πεδίο αυτό. Τα περισσότερα προγράμματα στις παραστασιακές σπουδές αφορούν τον πρώτο κύκλο σπουδών, δηλαδή τη μεταφορά και τη διάδοση της γνώσης στους μελλοντικούς επαγγελματίες, την κατάκτηση της εξειδικευμένης γνώσης και την πρακτική άσκηση, με στόχο την καλλιέργεια ικανοτήτων και δεξιοτήτων που είναι αναγκαί-

ες για την άσκηση επαγγέλματος στον χώρο του θέματος ή στα μέσα ενημέρωσης ή στην οργάνωση παραγωγών ή στις δημόσιες σχέσεις. Παρ' όλα αυτά, η ανάπτυξη του 2ου και του 3ου κύκλου σπουδών ενός πεδίου δίνει τη δυνατότητα της βαθύτερης θεωρητικής προσέγγισης του κλάδου αυτού και της κατάρτισης του μελλοντικού επιστημονικού και ακαδημαϊκού δυναμικού της χώρας. Μέσω της έρευνας, βελτιώνεται η επιστημονική γνώση και παράγεται νέα, αυξάνοντας τα περιθώρια ανάπτυξης του πεδίου.

Το πεδίο των παραστασιακών σπουδών φαίνεται ότι χρειάζεται να περάσει από τον «δανεισμό» θεωριών και μεθοδολογιών στην παραγωγή θεωριών, πρακτικών και αξιών που θα το καταστήσουν μοναδικό και αυτόνομο στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Από τη μια μεριά, η διεπιστημονική, διιστορική και συγχρονική εξέταση του πεδίου αποτελεί μια δυνατή και δόκιμη για τον 21ο αιώνα στρατηγική ανάπτυξης. Η διεπιστημονικότητα και οι σχέσεις με άλλους κλάδους χαράσσουν νέες τροχιές και ενθαρρύνουν καινοτόμες θεωρητικές εφαρμογές. Ανοίγουν την πόρτα σε νέες (σε εμάς) επιτελέσεις και αισθητικές πρακτικές. Από την άλλη, η ιδιαίτερα αυξημένη διεπιστημονικότητα του πεδίου και η παρουσία του σε μια μεγάλη ποικιλία ακαδημαϊκών τμημάτων αποδυναμώνει το πεδίο σύμφωνα με πολλούς θεωρητικούς (Conquergood, 1995· Puchner, 2014). Μαθήματα των παραστασιακών σπουδών που διδάσκονται σε τόσο πολλούς τομείς καλλιεργούν την αντίληψη ότι αυτό το πεδίο είναι τόσο ευρύ, ασσφές και μη επικεντρωμένο, ώστε να εφαρμόζεται σε οτιδήποτε και παντού και να χρησιμοποιείται από όλους, επιβεβαιώνοντας την αγνία της D. Soyini Madison (2013, σ. 207).

Τελικά, το πεδίο των παραστασιακών σπουδών όπου «η πράξη και η δημιουργία προτρέπει της θεωρίας», όπως υποστηρίζει ο Πούχνερ (2000, σ. 318), έχει προσλάβει πολύ ευρύτερες διαστάσεις από αυτές που φαντάζονται στην Αμερική, αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο. Ο τρόπος με τον οποίο

παρουσιάζονται οι παραστασιακές σπουδές απαντά στο σημερινό πολυκομματικό, πολιτισμικό και κοινωνικό κλίμα, αίτημα ή και ανάγκη να παράγουμε δημιουργικούς καλλιτέχνες αλλά και πολίτες, οι οποίοι –με έναυσμα την τέχνη– να μπορούν να καταλύουν τα όρια, να αμφισβητούν παραδοσιακές δεσμεύσεις, να επιλύουν κοινωνικά προβλήματα και να καινοτομούν, υιοθετώντας στάση ακριβιστή γύρω από τα κυριότερα θέματα της εποχής μας.

Παραστασιακές σπουδές και εκπαίδευση εκπαιδευτικών

Το δικό μας ενδιαφέρον για τις παραστασιακές σπουδές συνδυάζεται με το επαγγελματικό μας ενδιαφέρον για τις σπουδές στα πανεπιστημιακά τμήματα και στις σχολές εκπαίδευσης εκπαιδευτικών, τα οποία νοούνται ταυτόχρονα και ως χώροι προετοιμασίας επαγγελματιών εκπαιδευτικών και ως χώροι που ασκούν/εξελλίσσουν τις επιστήμες της εκπαίδευσης/αγωγής. Έτσι, στο μέρος του κειμένου που ακολουθεί προσπαθούμε να αντλήσουμε τεκμήρια τόσο από τη λειτουργία των τμημάτων εκπαίδευσης και αγωγής στον ελληνικό χώρο όσο και από την καταγραφή που προηγήθηκε και αφορά τις παραστασιακές σπουδές στον αμερικανικό χώρο, τα οποία να φωτίζουν την πιθανή σχέση των παραστασιακών σπουδών με την ευρύτερη εκπαιδευτική δραστηριότητα, εφαρμοσμένη ή θεωρητική.

Η κεντρική διαφοροποίηση που καθοδηγεί αυτή την αναζήτηση σχέσεων αντλείται από την οντολογική υπόθεση του A. Pickering (2013, σ. 77), σύμφωνα με την οποία η κατανόηση του εξωτερικού κόσμου προκύπτει με διαφορετικό τρόπο μέσα από την επίτευξη (performance) και με διαφορετικό τρόπο μέσα από τη θεωρία ή την επιστημονική ή μη γνώση (knowledge). Στην πρώτη περίπτωση κατανόησης, σημείο εκκίνησης αποτελούν οι τοπικές (παροδικές και εξειδικευμένες/στοχευμένες κατά περίπτωση) αλληλεπιδράσεις μεταξύ των υποκειμένων/ανθρώπων ή και των υλικών οντοτήτων (human and material agency), με τη γνώση (knowledge) να αποτελεί μεταβαλλόμενο προϊόν ή και μέσο διαχείρισης των αλληλεπιδράσεων. Στη δεύτερη περίπτωση, ξεκινάμε αντίστροφα: Συνοψίζουμε τις γνώσεις που γεννήθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν και πιθανώς σταθεροποιήθηκαν έπειτα από μακρές περιόδους επιτελεστικών διαδικασιών, σε έννοιες, μοντέλα, θεωρίες κτλ. Τις αποσυνδέουμε από τις τοπικές αλληλεπιδράσεις που τις γέννησαν ή τις χρησιμοποίησαν και τις προβάλλουμε ως εν δυνάμει καθολικές αναπαραστάσεις μιας «πραγματικότητας» η οποία μπορεί να υφίσταται ανεξάρτητα από τα υποκείμενα και τις υλικές οντότητες που συμμετείχαν στις τοπικές αλληλεπιδράσεις.

Μολονότι ο A. Pickering (1995, 2010, 2012, 2013) υποστηρίζει ότι και οι επιστήμες (όχι μόνο οι τέχνες ή η τεχνολογία) αποκαλύπτουν το ρεαλιστικό τους πρόσωπο όταν προσεγγίζονται ως διαδικασίες επίτευξης, εκτιμούμε ότι η γνωσιακή προσέγγιση είναι κατά κανόνα η τρέχουσα στις μέρες μας προσέγγιση των επιστημών (ανθρώπινων και μη), με την οποία είμαστε εξοικειωμένοι και η οποία τροφοδοτεί με ένα διαρκώς ανανεούμενο σύνολο «περιεχομένων» (εννοιών, μοντέλων, θεωριών) και μεθόδων κατασκευής τους (μεθοδολογίες), τις πανεπιστημιακές σπουδές. Αντίστροφα, η επιτελεστική προσέγγιση εφαρμόζεται, για παράδειγμα, στις μέρες μας, στις πανεπιστημιακές σχολές και στα τμήματα καλλιτεχνικών αντικειμένων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι για τα ίδια τμήματα και σχολές δεν προκρίνονται και οι γνωσιακές προσεγγίσεις, παράλληλα και για διάφορα γνωστικά αντικείμενα (π.χ. ιστορία των τεχνών).

Συνοπτικά, τα τεκμήρια που εντοπίζονται για τις παραστασιακές σπουδές στον αμερικανικό ακαδημαϊκό χώρο και επιλέγονται με βάση την παραπάνω οντολογική διάκριση είναι:

α. Οι παραστασιακές σπουδές στην Αμερική τείνουν να αναπτύσσονται κυρίως σε προπτυχιακό επίπεδο, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην αναπαραγωγή γνώσεων, πρακτικών, ικανοτήτων και δεξιοτήτων από μελλοντικούς επαγγελματίες στον χώρο του θεάματος ή στα μέσα ενημέρωσης ή στην οργάνωση παραγωγών ή στις δημόσιες σχέσεις· γεγονός που ενισχύεται από το ότι οι σπουδές αυτές δεν έχουν αναπτυχθεί ισόρροπα σε όλες τις πολιτείες της Αμερικής και τείνουν να συγκεντρώνονται κυρίως σε αυτές που συνδέονται με τη βιομηχανία του θεάματος. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέτουμε ότι η παρούσα ανάπτυξη των παραστασιακών σπουδών στην Αμερική επικεντρώνεται σε ζητήματα επικοινωνίας (καλλιτεχνικής ή και μη) που αφορούν τον δημόσιο χώρο και άρα και τις άτυπες μορφές εκπαίδευσης.

β. Το περιεχόμενο των παραστασιακών σπουδών φαίνεται να παρουσιάζει την ιδιομορφία (και τη δυσκολία) ότι μπορεί να προκύπτει από όλα τα στάδια ζωής του ανθρώπου. Η επίτευξη φαίνεται να είναι παντού· ακόμη και στον ορισμό της ίδιας της επίτευξης. Το γεγονός αυτό, συνδυασμένο με την υπόθεση ότι στο πεδίο των παραστασιακών σπουδών «η πράξη και η δημιουργία προτρέπει της θεωρίας» (Πούχνερ, 2000, σ. 318), εκτιμούμε ότι υποστηρίζει την άποψη (Conquergood, 2002· Schechner, 1988) ότι η επίτευξη λειτουργεί μάλλον ως μέθοδος διερεύνησης, ως τρόπος κοινωνικής ανάλυσης και παρέμβασης στον κόσμο, άσχετα από τη μελέτη της ως γνωστικό αντικείμενο στον πανεπιστημιακό χώρο. Μια υπόθεση που συνάδει με την κεντρική μας θεώρηση. Αυτή της οντολογικής διάκρισης ανάμεσα στην επιτελεστική και τη γνωσιακή προσέγγιση της κατανόησης του κόσμου.

Αντίστοιχα, στις πανεπιστημιακές σπουδές που αναπτύσσονται στα τμήματα και στις σχολές των επιστημών της εκπαίδευσης στην Ελλάδα μπορούμε να εντοπίσουμε τα εξής:

α. Από την προ τριακονταετίας ίδρυση των πανεπιστημιακών «παιδαγωγικών» τμημάτων στα ελληνικά πανεπιστήμια, η κατηγοριοποίηση των μαθημάτων (ή και εντός των μαθημάτων) με βάση τα επιτελεστικά ή τα γνωσιακά τους χαρακτηριστικά ήταν πάντα παρούσα. Στα τμήματα αυτά διδάσκονταν και εξακολουθούν να διδάσκονται μαθήματα με καθαρά θεωρητικό υπόβαθρο (γνωστική ψυχολογία, αναπτυξιακή ψυχολογία, κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, ιστορία της εκπαίδευσης, γλωσσολογία, επιστήμες, ιστορία κ.ο.κ.), όπως και μαθήματα που εστιάζουν στην επίτευξη-παραστατικότητα (πρακτική άσκηση, αγωγή στις τέχνες, διδακτικές διάφορων αντικειμένων κ.ο.κ.). Παράλληλα, διδάσκονται και μαθήματα που στηρίζονται και στις δύο προσεγγίσεις, όπως η παιδαγωγική.

β. Η προσαρμογή του περιεχομένου αυτών των μαθημάτων στην κατεύθυνση της πίεσης που ασκεί η ανάγκη εξεύρεσης επαγγελματικής απασχόλησης μετά το τέλος των προπτυχιακών σπουδών ήταν και είναι επίσης παρούσα. Χαρακτηριστικό αποτέλεσμα αυτής της πίεσης αποτελεί η διάκριση ανάμεσα στα τμήματα που καθορίζουν το χαρακτήρα τους με βάση την ηλικία των παιδιών (ή την κατηγορία των σχολείων) που υποτίθεται ότι εξειδικεύονται για να διδάξουν οι απόφοιτοι: τμήματα νηπιαγωγών, δασκάλων, καθηγητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (προσφάτως). Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι καθώς μεταβαίνουμε από την προσχολική προς τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η προσέγγιση των πανεπιστημιακών μαθημάτων μεταβαίνει από τον επιτελεστικό προς τον γνωσιακό

χαρακτήρα. Μέχρι πρόσφατα, στα «τμήματα νηπιαγωγών» το ενδιαφέρον στρεφόταν –και μάλλον εξακολουθεί να στρέφεται– προς ικανότητες και δεξιότητες διδασκόντων που μπορούν να αναπτύξουν ικανότητες και δεξιότητες στα παιδιά και πολύ λιγότερο γνώσεις, ενώ τα τμήματα δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ταυτίζονταν –μέχρι πρόσφατα– αποκλειστικά με τα τμήματα διακριτών γνωστικών αντικειμένων (επιστημών, γλώσσας, ιστορίας κ.ο.κ.). Τα τμήματα, τέλος, δημοτικής εκπαίδευσης υφίσταντο και εξακολουθούν να υφίστανται τις συνέπειες που υπαγορεύει η πίεση της μετάβασης από την ηλικία της επιτέλεσης σε αυτή της γνώσης.

γ. Η παγκόσμια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (ή ίσως αναζήτηση), που ξεκίνησε μετά το τέλος του Ψυχρού πολέμου, έφερε στον χώρο των πανεπιστημιακών τμημάτων εκπαίδευσης εκπαιδευτικών, αλλά και στον χώρο της γενικής εκπαίδευσης, εκπαιδευτικές προτάσεις προσανατολισμένες σε νέα σχήματα, όπως αυτά των γραμματισμών, της διεπιστημονικότητας, της δημιουργικότητας, της καινοτομίας. Βάσιμα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι νέες αυτές στοχεύσεις ωθούν προς τις επιτελεστικές-παραστασιακές προσεγγίσεις των σπουδών των τμημάτων εκπαίδευσης εκπαιδευτικών σε έκταση μάλλον μεγαλύτερη από αυτή που υποδεικνύει η ανάπτυξη των αυτόνομων παραστασιακών σπουδών στην Αμερική. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται από τη διαρκή ποσοτική και ποιοτική αναβάθμιση των μαθημάτων που προσδιορίζονται από καλλιτεχνικά αντικείμενα (εικαστικά, θέατρο, μουσική, χορός, αλλά και μαθήματα οπτικοακουστικής παιδείας). Στηρίζεται επίσης από την αναβάθμιση των ενδο-διεπιστημονικών (interdisciplinary) προσεγγίσεων που στοχεύουν τους γραμματισμούς (γλωσσικό, επιστημονικό, μαθηματικό, τεχνολογικό, αλλά προσφάτως και κινητικό), τις δια-διεπιστημονικές (crossdisciplinary) προσεγγίσεις (τέχνες και επιστήμες, τέχνες και μαθηματικά κ.ο.κ.), αλλά και τις προσεγγίσεις που προωθούν τη δημιουργικότητα και την καινοτομία (ειδικά όταν συνδυάζονται και με την επιχειρηματικότητα).

Συμπερασματικά, μπορούμε να περιμένουμε ότι το μέλλον επιφυλάσσει ενδιαφέρουσες εξελίξεις ανάπτυξης για τις παραστασιακές σπουδές, μάλλον στην κατεύθυνση της καλλιέργειάς τους ως γενικότερου τρόπου κατανόησης του εξωτερικού κόσμου, εναλλακτικού προς τον γνωσιακό-θεωρητικό. Με τον τρόπο αυτό είναι πιθανόν ότι οι παραστασιακές σπουδές μπορούν να αναπτύξουν τη σχέση τους με την τυπική και μη τυπική εκπαίδευση, καθώς και με τις πανεπιστημιακές σπουδές που την αφορούν, εκμεταλλευόμενες την εμπειρία της παραστασιακής προσέγγισης του γενικότερου χώρου του θεάματος και της επικοινωνίας που έχει αναπτυχθεί στην Αμερική. Μια υπόθεση που προς το παρόν μπορούμε να υποστηρίξουμε μόνον αναλογικά, μιας και ο ευρύτερος χώρος του θεάματος και της επικοινωνίας είναι ο χώρος της άτυπης εκπαίδευσης. Για την υπόθεση αυτή είναι γεγονός ότι δεν διαθέτουμε συστηματικά δεδομένα ούτε για την Αμερική ούτε για την Ελλάδα. Κάτι που δημιουργεί και μια επόμενη ερευνητική πρόκληση, τουλάχιστον για μας.

Σημειώσεις

- 1 Ο όρος «παραστασιακές σπουδές» χρησιμοποιείται στο παρόν κείμενο για να αποδώσει τον αγγλικό όρο «Performance Studies».
- 2 California, Georgia, Illinois, Maryland, Michigan, New York, Oklahoma, Rhode Island και Texas.
- 3 Το σύνολο της έρευνας βρίσκεται υπό δημοσίευση στο MacDonald, S. M. & Riga, V. «Mapping Performance Studies in US Universities», *Text and Performance Quarterly*.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Carlson, M. (2014). *Performance. Μια Κριτική Εισαγωγή*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Κόρης, Β. & Εργαζάκη, Μ. (2010). «Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων με χρήση λογισμικού». Στο Ζεμπύλας, Μ., Μιχαηλίδου-Ευριπίδου, Α., & Κενδέου, Π. (επιμ.), *Προχωρημένες μέθοδοι έρευνας*. Κύπρος: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου (σ. 561-628).
- Λενακάκης, Α. & Παρούση, Α. (2019). *Η τέχνη του κουκλοθέατρου στην Ελλάδα. Παιχνίδι συγκλίσεων και αποκλίσεων*. Αθήνα: Gutenberg.
- Πούχγερ, Β. (2000). «Βιβλιοκρισίες (κριτική για το Marvin Carlson, Performance. A Critical Introduction)». *Παράβασις*, 3, 305-320.
- Ruchner, W. (2014). *Η Επιστήμη του Θεάτρου στον 21ο αιώνα. Σύντομος απολογισμός και σκέψεις για τις προοπτικές*. Πανεπιστήμιο Πατρών. Τμήμα Θεατρικών Σπουδών. Σειρά: ΜΕΛΕΤΗ-MATA, αρ. 1. Αθήνα: Κίχλη.
- Schechner, R. (2011). *Η Θεωρία της Επιτέλεσης*. Αθήνα: Τελέθριον.
- Τσιχλή, Α. (2008). *Πολιτικές και κοινωνικές συνιστώσες στο ευρωπαϊκό θέατρο του τέλους του 20ού αιώνα. Μια μελέτη των performances και του θεάτρου της επινόησης*. Διδακτορική διατριβή. Καλλιθέα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών.

Ξενόγλωσση

- Atkinson, D. (2018). "Art, pedagogies and becoming: The force of art and the individuation of new worlds". Στο Knight, L. & Iaszcik Cutcher, A. (eds.), *Arts-research-education: connections and directions* (pp. 3-16). Cham, Switzerland: Springer.
- Bial, H. (ed.) (2004). *The performance studies reader*. London, New York: Routledge.
- Conquergood, D. (1995). "Of Caravans and Carnivals: Performance Studies in Motion". *TDR: The Drama Review*, 39(4), 137-141.
- Conquergood, D. (2002). "Performance Studies: Interventions and Radical Research". *TDR: The Drama Review*, 46(2), 45-56.
- Jackson, S. (2004). *Professing Performance: Theatre in the Academy from Philology to Performativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (2004). "Performance studies". Στο, Bial, H. (ed.), *The Performance Studies Reader* (p. 43-55). London, New York: Routledge.
- Komitee, S. (χ.χ.). *A Student's Guide to Performance Studies*. Harvard Writing Project. Ανακτήθηκε από http://www.writingproject.fas.harvard.edu/files/hwp/files/performance_studies.pdf
- Madison, D. S. (1999). "Performing Theory/Embodied Writing". *Text and Performance Quarterly*, 19(2), 107-124.
- Madison, D. S. (2013). That Was Then and This Is Now. *Text and Performance Quarterly*, 33(3), 207-211.
- Miles, M. B., Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. Sage Publications.
- Pelias, R. J. & VanOosting, J. (1987). "A paradigm for performance studies". *Quarterly Journal of Speech*, 73(2), 219-231.
- Pickering, A. (1995). *The Mangle of Practice: Time, Agency, and Science*. Chicago: University of Chicago Press.

- Pickering, A. (2012). "Ontological Politics: Realism and Agency in Science, Technology and Art". *Insights*, 4, www.dur.ac.uk/ias/insights/volume4/article9.
- Pickering, A. (2013). "Being in an environment: a performative perspective". *Natures Sciences Sociétés*, 21, 77-83.
- Pickering, A. (2010). *The Cybernetic Brain: Sketches of Another Future*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schechner, R. (1976). "Actuals: A look into performance theory". Στο *Essays on Performance Theory 1970-1976* (p. 3-35). New York: Drama Book Specialists.
- Schechner, R. (1988). "Performance Studies: The Broad Spectrum Approach". *TDR: The Drama Review*, 32(3), 4-6.
- Stiff, E. (ed.) (2003). *Performance Studies*. New York: Palgrave Macmillan.
- Taylor, D. (2003). *The Archive and the Repertoire: Performing Cultural Memory in the Americas*. Durham: Duke University Press.
- UNESCO. (2006). *Road map for arts education*. Lisbon: UNESCO.
- UNESCO. (2010). *Seoul agenda: Goals for the development of arts education*. Korea: UNESCO.

Η **Βασιλική Ρήγα** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια «Θεατρικής έκφρασης, ρυθμού και κίνησης στην προσχολική αγωγή» στο Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Πατρών. Έχει σπουδάσει Φυσική Αγωγή και Αθλητισμό στο ΑΠΘ και είναι κάτοχος μεταπτυχιακού και διδακτορικού διπλώματος στις Επιστήμες της Αγωγής από το Πανεπιστήμιο Ανθρωπιστικών Επιστημών του Στρασβούργου στη Γαλλία. Έχει διδάξει σε πανεπιστήμια στην Ελλάδα (Αθηνών, Θεσσαλίας, ΕΑΠ) και στο εξωτερικό (ΗΠΑ, Ιταλία, Ουγγαρία) και έχει συντονίσει πολλά ευρωπαϊκά και διεθνή προγράμματα. Είναι πιστοποιημένη εμπειρογνώμων αξιολογήτρια εκπαιδευτών ενηλίκων και προγραμμάτων σπουδών από τον Ε.Ο.Π.Π.Ε.Π. και έχει σχεδιάσει, υλοποιήσει και εμπυχωσει επιμορφωτικά προγράμματα και εργαστήρια για εκπαιδευτικούς. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα και το συγγραφικό της έργο επικεντρώνονται στη φυσική αγωγή, στη σωματική και θεατρική έκφραση και την ψυχοκινητική στην προσχολική ηλικία, καθώς και στις Πολιτισμικές Σπουδές του Σώματος, τις Performance Studies και την ενσώματη μάθηση στην εκπαίδευση των ενηλίκων.

Η **Αντιγόνη Παρούση** είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Έχει σπουδές εκπαιδευτικού προσχολικής εκπαίδευσης και έχει εκπονήσει διδακτορική διατριβή στη Σκηνοθεσία Κουκλοθεάτρου. Έχει 25 χρόνια διδακτική και ερευνητική εμπειρία στην Εκπαίδευση Εκπαιδευτικών στη Θεατρική Έκφραση και ανάλογη καλλιτεχνική εμπειρία. Στα πρόσφατα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνονται οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη διδασκαλία-μάθηση. Έχει περισσότερες από 70 δημοσιεύσεις σε διεθνή και ελληνικά περιοδικά, σε συλλογικούς τόμους, πρακτικά συνεδρίων και βιβλία. Ανέβασε περισσότερες από 50 παραστάσεις κουκλοθεάτρου και τιμήθηκε με το Διεθνές Βραβείο PRIX MICHAEL MESCHKE για την ανάπτυξη και την ανανέωση της τέχνης της μαριονέτας.

